

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
Державний навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

О. А. РАХМАНОВ

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ У
СУСПІЛЬСТВІ**

Навчально-методичний комплекс

ЗАТВЕРДЖЕНО
на засіданні кафедри
соціології КНЕУ
Протокол № 3 від 07.04.2017 р.

**КНЕУ
КИЇВ 2017**

Рахманов О. А.

Соціалізація та ідентифікація особистості у суспільстві : навч.-метод. комплекс / О.А. Рахманов.
– К. : КНЕУ, 2017. – 27 с.

Навчально-методичний комплекс призначено для організації пізнавальної діяльності студентів у ході аудиторних і позааудиторних занять при вивченні важливої теми курсу загальної соціології – соціології особистості. Дана розробка орієнтована насамперед на розвиток у студентів соціологічного мислення, навичок інформаційно-аналітичної діяльності, здатності осмислювати причини та наслідки соціально-психологічних чинників розвитку та становлення особистості, її світогляду та орієнтацій крізь призму феноменів соціалізації та ідентифікації індивіда.

Зміст

Вступ.....
Частина I. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: СУТНІСТЬ ЯВИЩА, МЕХАНІЗМИ ТА ФАЗИ.....
Частина II. ТЕОРЕТИЧНІ ПІХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
Частина III. КРИЗА ТА ЗМІНА ІДЕНТИЧНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ.....
Частина IV. ЗАВДАННЯ.....
Список джерел і літератури.....

Вступ

Процес соціалізації та ідентифікації особистості становить винятковий інтерес в умовах суспільно-політичної трансформації. Соціалізація являє собою засвоєння особистістю соціального досвіду, а саме його перетворення його у власні цінності й орієнтації. Таке перетворення передбачає вибіркоче перенесення на власну систему поведінки тих норм і правил, які прийняті в даному суспільстві або групі. Соціалізація як процес інтегрування індивіда у соціальну систему через оснащення його накопиченим досвідом попередніх поколінь закладає в особистості ті властивості, які спрямовують її ідентифікацію – ототожнення себе з певними цінностями чи соціальними суб'єктами.

Успішність будь-яких суспільних перетворень залежить від наявності відповідних особистісних підвалин, відтак незворотність соціально-інституційних змін остаточно забезпечується успішною легітимацією останніх на особистісному рівні, тобто тим, якою мірою індивіди можуть відшукати себе у новій або оновленій соціально-просторовій композиції суспільства, а отже прийняти її, визнати нормальною і бажаною для себе. Невипадково дослідженню ідентифікації особистості у різних царинах суспільного життя і соціальних практик присвячено роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, у яких накопичено значний теоретичний, методологічний і методичний досвід.

Результатами ідентифікації є індивідуальна та колективна ідентичності. Індивідуальна ідентичність представляє собою лише один із аспектів інтегральної ідентичності окремого індивіда. Колективна громадянська ідентичність передбачає існування певної спільноти, яка має власну назву, свої цінності, стереотипи, міфи та спільну культуру. Вказані об'єктивні передумови й риси спільноти є водночас найголовнішими ознаками колективної ідентичності. Суттєве значення тут мають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «Ми». Звідси ідентичність певної спільноти скоріше можна уявити як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості.

Іншим аспектом співвіднесення соціалізації та ідентифікації є елемент соціальної взаємодії, який передбачає, що люди часто бажають змінити свій власний імідж, поліпшити уявлення про себе в очах інших, здійснюючи свою діяльність відповідно до їх очікувань. Отже, соціалізація та ідентифікація пов'язана з виконанням соціальних ролей особистості. Водночас постають питання: що відбувається із ідентичністю особистості, коли всі детермінантні чинники, ситуації, зміст та агенти соціалізації мають мінливий, суперечливий і нелінійний характер, властивий суспільству, що трансформується? Якими є “результати” (ідентичності) процесу ідентифікації за таких умов? Щоб окреслити напрями пошуку відповідей на ці питання, слід розглянути і проаналізувати теоретичний доробок провідних дослідників цієї проблематики щодо вивчення динамічних аспектів соціалізації та ідентифікації особистості та її “продуктів” – різних типів ідентичностей.

Представлений навчально-методичний комплекс дасть змогу глянути на важливий предмет дослідження соціології особистості – проблему соціалізації та ідентифікації особистості з огляду на складність цих процесів у перехідному суспільстві. Крім цього, навчально-методичний комплекс робота сприятиме ознайомленню студентів з основними підходами до аналізу проблем зміни соціальної ідентичності.

Частина I.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: СУТНІСТЬ ЯВИЩА, МЕХАНІЗМИ ТА ФАЗИ

Щоб бути повноправним членом суспільства, інтегруватися у нього та включитися у соціальні зв'язки, кожен індивід повинен засвоїти певну систему знань, норм і цінностей. Цей процес у психології та соціології називають соціалізацією (від латинського *socialis* – суспільний). Індивід може вважатися достатньо соціалізованим, якщо він пов'язаний із необхідною кількістю структурних елементів суспільства і засвоює соціальний досвід соціуму, що кристалізується у культурі. Соціальний досвід є підсумком розвитку суспільства, його суспільної генези. В ньому фіксуються результати людської діяльності всіх соціальних груп. Таким чином, соціалізація особистості – це інтегрування індивіда у соціальну систему завдяки збагаченню його досвідом попередніх поколінь, зафіксованим у культурі. Під час взаємодії особистості з соціальною системою виникають два взаємодоповнювальні процеси. З одного боку, система самовідтворюється, рекрутуючи і навчаючи нових членів. Соціалізація в цьому процесі відіграє роль механізму збереження цінностей і цілей системи, дає можливість зберегти наступність поколінь. З іншого боку, вимоги соціальної системи (її цінності, норми й зразки поведінки) інтерналізуються в структурі особистості. Внаслідок соціалізації формується свідомість особистості, її поведінка, відбувається становлення особистості. Особистість завдяки соціалізації опановує здатність обирати із запропонованого їй набору соціальних позицій ті, що відповідають її внутрішнім переконанням, причому не тільки раціональним, а й несвідомим. Тобто соціалізація закладає в особистості ті властивості, що спрямовують її ідентифікацію з певною соціальною групою.

Агентами соціалізації є конкретні люди, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі (батьки, однолітки, вчителі тощо). *Інститутами соціалізації* є установи (школа, церква, ЗМІ, армія тощо), які впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана і небажана соціальна поведінка, та відіграють вагомую роль у ретрансляції ідей, поглядів і цінностей. Вагомість їх визначається тим, що вони в непрямій формі каналізують базові особистісні орієнтації на владу, конфлікт і порядок, насилля і терпимість, свободу і дисципліну, які оформлюються у специфічному контексті людського буття.

На думку Пітера Бергера і Томаса Лукмана, завдяки *первинній соціалізації* у свідомості дитини виникає абстрагування від ролей і установок конкретних інших до ролей і установок взагалі. Бергер і Лукман наводять приклад, коли зауваження, зроблене дитині, проходить шлях від міркування дитини до засвоєння нею соціальних норм: “мама сердиться на мене у випадку, коли я розливаю суп”. Оскільки такі “значущі інші”, як батько, бабуся чи інші теж підтримують матір, ця норма стає всезагальною і поширюється тепер на інших суб'єктів. Вирішальний етап настає, коли дитина усвідомлює, що всі – проти розливання супу, і норма узагальнюється в судженні: “Людина не має розливати суп”.

При цьому під “людиною” розуміється вона сама як частина тієї спільноти, що в принципі охоплює усе суспільство тією мірою, якою є значущою для дитини. Формування цього абстрагування у свідомості означає, що індивід тепер ідентифікується не тільки з конкретними іншими, а й із усезагальністю інших, із суспільством. Лише завдяки цій узагальненій ідентифікації його власна ідентифікація набуває стабільності та безперервності. Формування в свідомості індивіда узагальненого іншого – вирішальна фаза первинної соціалізації. Вона складається з інтерналізації суспільства як такого, а отже, й об'єктивної реальності.

Становлення особистості в її громадянському статусі відбувається під впливом набору політичних, економічних і соціальних інститутів, різних політичних і неполітичних чинників та агентів, тобто індивід має пройти вторинну соціалізацію. Причому присутність агентів та

інститутів соціалізації забезпечує існування індивіда як людини. Відсутність цих детермінант людськості призводить до трагічних наслідків. Яскравим прикладом є твір британського романіста Вільяма Голдінга “Володар Мух”. Англійські хлопчики, які потрапили на безлюдний острів під час авіакатастрофи, намагаються організувати певну суспільну організацію за зразком тієї держави, яку залишили. Їхній лад має ознаки демократії. Але згодом із хлопчиками, котрі попервах весело заходяться будувати своє суспільство і демократично вибирають лідера, відбуваються жахливі події. Демократія перетворюється на тоталітарне правління самозваного вождя, цивілізована громада обертається на плем’я, а його члени – на диких звірів.

Вторинна соціалізація, на думку П.Бергера і Т.Лукмана, становить інтерналізацію інституціональних або інституційно пояснених підсвітів. Але в цій фазі важливою обставиною є конкуренція між персоналом різних інститутів, відповідальних за тлумачення реальності. Ця конкуренція впливає й на інтенсивність ідентифікації особистості, особливо у плюралістичному світі.

Вирішальну роль вторинної соціалізації ілюструє український письменник Юрій Яновський у романі “Вершники”. Рідні брати, Андрій, Оверко, Панас, Іван і Сашко, – сини чорноморського рибалки Мусія Половця – в складній політичній обстановці громадянської війни виявилися виразниками різних ідеологічно непримирених груп. Зокрема, Андрія Половця, керівника загону Добровольчої армії генерала Денікіна, Яновський описує як “прапорщика російської армії, надстрокового вояка за веру, царя і отечество, героя Сарикамиша й Ерзурума”. Оверко Половець, який очолював козацький кінний загін отамана Петлюри, “по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов”. Хоча впродовж сюжету брати згадують спільне дитинство, батьків, домівку, їхня вторинна політична соціалізація настільки сильна, що витісняє братні почуття й призводить до братовбивства. В такий спосіб дається взнаки вплив об’єктивних соціальних умов.

Існує декілька підходів, які пояснюють процеси соціалізації індивіда у суспільстві.

Психоаналітичний підхід. Теорія Зігмунда Фрейда щодо розвитку дитини передусім наголошує несвідомі та емоційні джерела цього розвитку. Найважливіші риси особистості кожного індивіда формуються на дуже ранньому етапі його життя, зокрема як результат стосунків із матір’ю. Основні моделі поведінки закладаються на рівні несвідомого. Психологічний розвиток людини – це процес величезного напруження. Дитина поступово навчається контролювати свої спонуки, але вони залишаються в несвідомому як могутні мотиви. Фрейд приділяє особливу увагу фазі розвитку здібностей дитини – приблизно у віці від чотирьох до п’яти років, тобто під час подолання Едіпового комплексу.

Класичний фрейдизм та його новітні модифікації дав певний імпульс розвитку проблеми особистості. Він наголошував детермінантність глибинного несвідомого щодо соціальної поведінки. Іншим важливим моментом фрейдизму, сприйнятим теоретиками політичної соціалізації, є первинність біологічного начала індивіда над соціальним. Соціалізація – це драма особистості, яку суспільство “відшліфовує” за своїми жорсткими мірками. Помітне місце серед досліджень посідає постулат пансексуалізму. Розвитком фрейдівського “принципу задоволення” була ідея “сексуальної революції”, яку тлумачили як звільнення людських інститутів від табу буржуазної моралі.

Тип взаємин, що утворюється в сім’ї між дитиною і батьками, є важливим чинником Я-концепції. Більшість дослідників визначають виняткову важливість поведінки батьків у перші роки життя дитини для розвитку її самооцінки, яка відіграє головну роль у соціалізації. Було виявлено такі чинники впливу на формування позитивної чи негативної самооцінки:

- 1) рівень свободи або заборони у сім’ї;
- 2) щирість або відчуження у відносинах між дитиною і батьками;
- 3) зацікавленість чи незацікавленість у відносинах батьків із дітьми;
- 4) відносини дитини з кимось із батьків однієї статі з нею;
- 5) материнська депривація (відсутність батьків, відрив від батьків, неповна сім’я тощо);

б) рівень авторитарності в сім'ї.

Полюс самооцінки, на думку Теодора Адорно та Еріка Фромма, визначав психологічне джерело авторитаризму особистості. Жорстка дисципліна, підкорення главі сім'ї породжують у дітей комплекс меншовартості, занижену самооцінку, які, своєю чергою, впливають на формування соціальних стереотипів.

Важливим чинником розвитку Я-концепції в юності є зміна вигляду тіла, зумовлена пубертатними процесами. Відхилення і затримки у фізичному розвитку можуть мати згубні наслідки для формування самооцінки. Не менш важливу для самооцінки роль відіграє зворотний зв'язок значущих інших. Політичні психологи Альфред Адлер та Гарольд Лассвел пов'язували комплекс меншовартості із прагненням влади. Боротьба за владу – це лише компенсація дитячої травми. В історії відомо чимало випадків, коли люди з фізичними чи психічними вадами мобілізували себе на великі досягнення. Г.Лассвел з позицій психоаналізу тлумачить такі, далекі на перший погляд від політики, ситуації: ревності до брата призводять до антидемократичних позицій, а провина перед братом – до боротьби за соціалізм, соціальну справедливість. Таким чином, послідовники фрейдизму, керуючись психоаналітичною методикою, звертаються до переживань індивіда в ранньому дитинстві у відносинах із батьками, у первинному сприйнятті проблем сексу, узагальненого іншого, “Я”.

Цікавим є факт зв'язку ідеологічної ідентифікації і статевого виховання. Зокрема, було виявлено, що активісти захисту традиційної статевої моралі здебільшого люди крайніх правих поглядів. Опитавши групу лідерів таких асоціацій, соціологи дійшли висновку, що цим активістам притаманна низка особливостей демографічного і соціально-психологічного характеру: серед них більше жінок і людей старшого віку; вони міцніше пов'язані із догматичними релігіями і релігійно активніші; багато з них виростили в маленьких містах; вони рідко мають складні професії; в них низький рівень освіти; вони більше зорієнтовані на сім'ю і мають більше дітей; політично вони більш консервативні та авторитарні, а їх погляди на сім'ю і сексуальність більш традиційні; вони догматичні, вирізняються меншою політичною терпимістю і більш сприйнятні до цензури; мало хто з них здобув сексуальну освіту; вони частіше за інших вважають, що суспільство морально деградує. Зв'язок традиційної статевої моралі із консерватизмом простежувався й у радянському суспільстві (згадаймо: “у нас сексу немає!”).

У контексті вже згадуваної проблеми впливу переживань індивіда в дитинстві та юності на його самовизначення у зрілому віці показовим є те, що до терористичних груп ультраправого чи ультралівого спрямування залучаються передусім соціально дезадаптовані, малоуспішні особистості. Вони погано вчилися в школі чи вузі, вони не змогли зробити кар'єру, добитися того, чого добилися їхні ровесники. Вони завжди страждали від самотності, в них не склалися нормальні відносини у молодіжному середовищі, із представниками протилежної статі. Тож щоб задовольнити відчуття ідентичності й належності, вони компенсують шлях аутсайдера у тоталітарних групах чи сектах, де вони відчувають високу міру значущості та прийняття іншими.

Когнітивістський підхід. Важливу роль у дослідженнях генези політичної свідомості відіграли психологи-когнітивісти, які шукали залежність між дозріванням пізнавального апарату особистості та наповненням свідомості соціальним змістом. При цьому об'єктом їх вивчення став процес мислення. Продуктивні дослідження процесу становлення дитячого мислення містять праці швейцарського психолога Жана Піаже. Піаже вирізняє здатність дитини активно осмислювати світ. На підставі своїх спостережень за дітьми він дійшов висновку, що люди проходять певні етапи когнітивного розвитку, тобто поступово навчаються думати про себе та про своє середовище. Кожен етап передбачає набуття нового вміння й залежить від успішного завершення попереднього. Перший етап – сенсоромоторний, він триває від народження до дворічного віку. Другий етап – передоперативний, який триває від двох до семи років. Третя фаза, конкретний оперативний етап, триває від семи до одинадцяти років. Від

одинадцяти до п'ятнадцяти років триває фаза, яку Піаже назвав формальним оперативним періодом. Згідно з Ж.Піаже, якщо перші три етапи розвитку дитини мають універсальний характер, то формально оперативний етап проходять не всі люди. Розвиток формально оперативної думки почасти залежить від рівня й характеру шкільної освіти. Мірою морального і когнітивного дозрівання у підлітків посилюється несприйняття соціальних умовностей; чим вищий інтелект, тим критичніше ставляться підлітки до існуючого суспільства, політичної системи. Дорослі з низьким рівнем освіти й надалі тяжіють до конкретного мислення і значною мірою зберігають залишки егоцентризму.

Структурно-функціональний підхід. Згідно з Толкотом Парсонсом, індивід “вбирає” у себе суспільні цінності в процесі спілкування зі “значущими іншими”, а соціалізація здійснюється за допомогою трьох основних механізмів: а) пізнавальних механізмів, серед яких – наслідування (імітація) та психічна ідентифікація; б) захисних психічних механізмів, за допомогою яких приймаються рішення в тих випадках, коли між потребами особистості виникають конфлікти; в) механізмів пристосування, які тісно пов'язані із захисними механізмами.

Соціалізація відбувається завдяки дії психологічних механізмів пізнання та засвоєння цінностей. Механізм цей, як вважає Парсонс, працює на основі сформульованого З.Фрейдом принципу задоволення – страждання, що приводиться в дію за допомогою винагороди і покарання, і включає в себе також процеси гальмування (аналог фрейдівського витіснення) і субституції (перенесення і зсуву). Пізнавальний механізм включає процеси імітації та ідентифікації, що спирається на почуття поваги і любові. Засвоєння цінностей відбувається у процесі формування супер-его, яке закладається в структурі особистості в результаті ідентифікації з фігурою батька або інтерналізації структури сім'ї як інтегративної системи. Механізми пристосування, згідно Т.Парсонсом, сублімують ті конфлікти, які пов'язані з зовнішніми об'єктами. Таке пристосування призводить до інтерналізації елементів соціального контролю і в цьому сенсі мають схожість з функціонуванням супер-его. Особистість, згідно з Парсонсом, завдяки навчанню завжди перебуває в стані змін, однак функціонування механізмів адаптації й захисту, які контролюють ці зміни, забезпечують особистості стан рівноваги.

Діяльнісний підхід. Продуктивний в аналітичному й концептуальному плані цієї проблеми зміст має трактування соціалізації, характерне для представників діяльнісного підходу в колишній радянській психології. В основу цього підходу покладено розроблену Карлом Марксом категорію предметної діяльності. Засновник діяльнісного підходу Лев Виготський розглядав соціалізацію людини як процес опанування нею: 1) історичного досвіду (досвіду попередніх поколінь, що не передається через народження від батька до дитини); 2) соціального досвіду (досвіду інших, оточуючих людей); 3) подвійного досвіду (досвіду, що спершу виник у свідомості, а згодом був перевірений на практиці). Завершеного вигляду діяльнісна концепція особистості набула завдяки творчості Олексія Леонтьєва, котрий розглядав соціалізацію як “процес народження і трансформації особистості людини в її діяльності, що відбувається за конкретних соціальних умов”. Тобто свідомість людини, її особистість є похідною від її предметної діяльності, зміст якої, своєю чергою, визначається індивідуальними можливостями людини та об'єктивними соціальними умовами.

Отже, становлення особистості не детермінується суто біологічними або соціальними чинниками, а є результатом активної діяльності самої людини, в якій опредмечуються обидва види чинників. Реальне підґрунтя людської особистості становить “сукупність її суспільних за своєю природою ставлень до світу” (особистісних смислів, які реалізуються “сукупністю її багатоманітних діяльностей”). Обидві вказані сукупності мають ієрархізований характер, що є наслідком неповторного поєднання індивідуальних успадкованих потенцій (задатків) і соціальних умов. З огляду на проблему ідентифікації актуальним є положення О.Леонтьєва, що “продуктом становлення особистості є самосвідомість, усвідомлення свого Я”. Отже, соціалізація, як впливає із діяльнісної концепції, становить підґрунтя ідентифікації. А

соціалізований індивід, особистість – це продукт активної власної діяльності, а не просто відбиток загальних соціальних умов. Тому досліджуючи ідентифікацію, слід зважати одночасно на соціальні й особистісні чинники.

Часто у розмовах та літературі можна натрапити на поняття “моє покоління”, “їхнє покоління”, “повоєнне покоління”, яке в більшості випадків пояснює ідентичність чи ідентичність як солідарність із певною віковою групою. При визначенні поняття “покоління” київський соціолог Римма Ануфрієва пропонує “по-перше, виходити з того, що це спільнота людей, яка вирізняється сталістю і є продуктом природно-історичного розвитку. По-друге, слід зазначити, що покоління об’єднане конкретною історичною діяльністю й тому воно є суб’єктом такої діяльності... Члени одного покоління перебувають у конкретному, історично обмеженому відтинку часу, вони є не тільки сучасниками, а й ровесниками, адже не просто беруть участь в одних і тих самих історичних подіях, а й переживають все це в одному віці на певному етапі розвитку особистості, на тлі конкретного для них минулого досвіду. Життєвий шлях кожного з них формується як специфічне суспільне ставлення, що відзеркалює послідовну зміну способів життєдіяльності, самореалізації і самоствердження”. Вплив цінностей певного історичного періоду накладає своєрідний відбиток на особистість. Тому аналізуючи певні наукові теорії, варто зважати на біографію авторів цих теорій. Це визнає одеський соціолог Ірина Попова: “Через біографію мого покоління пройшло багато подій. Для нас найзначущими були: Вітчизняна війна (ми – “діти війни”), напруженість та пафос повоєнного будівництва (наша юність), розвінчування “культу особи” і надії “відлиги” (початок нашого трудового шляху) і, зрештою, “перебудова” й “смутий час” (час підбиття підсумків життєвого і трудового шляху)”.

У цьому контексті Леонід Гозман і Олена Шестопап вирізняють такі вікові когорти, беручи за основу первинну соціалізацію:

- 1982 – 1995 роки народження – “пострадянські” діти;
- 1977 – 1982 р.н. – “діти перебудови”;
- 1969 – 1977 р.н. – покоління пізнього застою;
- 1959 – 1969 р.н. – брежнєвська доба;
- 1949 – 1959 р.н. – діти хрущовської “відлиги”;
- 1939 – 1949 р.н. – повоєнне покоління;
- 1929 – 1939 р.н. – діти війни, “шестидесятники”;
- 1909 – 1929 р.н. – ровесники революції та громадянської війни.

Утім, нерідко вікові групи (покоління) виокремлюють, покладаючи за основу вторинну соціалізацію: “шестидесятники”, “покоління X, Y, Z” тощо. Однак для кристалізації покоління слід брати до уваги чинники вторинної соціалізації: агенти й інститути конкретної історичної доби, яка тривала в свідомому юнацькому віці. Так, Карл Мангейм визначив три елементи, необхідні для того, щоб з біологічного поділу на вікові групи постала суб’єктивно сприйнятна і стабільна єдність конкретного покоління: по-перше, в середовищі молодіжних груп, так само як й у відповідних суспільних інституціях, має бути інтенсивно сприйнятою центральна історична подія, що залишає політичний слід у біографії; по-друге, молодіжний вік треба дуже чітко виокремлювати з інших життєвих фаз (дитинства і дорослого статусу); і, по-третє, мусять існувати такі точки в суспільстві (молодіжні групи чи університети), де найчіткіше висвітлюються життєві обриси молоді, де вплив історично значущих подій найсильніший і сприймається з особливим інтелектуальним та емоційним піднесенням.

У цьому контексті варто згадати *теорію міжгенераційної зміни цінностей* Рональда Інглхарта. Ця теорія ґрунтується на двох ключових гіпотезах.

1. Пріоритети індивіда віддзеркалюють стан соціально-економічного середовища: найбільшу суб’єктивну цінність приписують тому, чого наразі бракує.

2. Стан соціально-економічного середовища і цінність пріоритету не співвідносяться безпосередньо: між ними вклинюється істотний часовий лаг, позаяк базові цінності індивіда значною мірою віддзеркалюють умови тих рівнів, що передували зрілості.

Р.Інглхарт остаточно не відкидає, що в окремих індивідуальних випадках зрілими роками можуть статися різкі поведінкові зрушення, однак ним було помічено, що статистична ймовірність глибокої особистісної зміни різко знижується після досягнення зрілості.

У тоталітарному суспільстві, де певна політична група чи партія монополізує тлумачення реальності, де легальною є лише конкретна ідеологія, усвідомлення власної індивідуальної ідентичності, тим паче політичної, відбувається простіше завдяки уніфікації соціалізаційних компонентів цієї ідеології. Більше того, на думку Леоніда Іоніна, марксистська ідеологія в СРСР перетворилася на своєрідну культуру, а КПРС в останні роки її існування із політичного інституту перетворилася на культурний. Уявлення про партію та її роль у світі визначало структуру соціалізації індивіда. Розвиток людини від дитини до дорослого – це її зростання до партії. Кожен проходив схожий шлях: спочатку дитину віком 6–7 років приймали в жовтенята (перша політична ідентифікація: “У нас, радянські діти, є заповіт один, щоб так, як Ленін жити, учитись так, як він”), потім, у 10–11 років, – в піонери (“Юні ленінці! До боротьби за справу Комуністичної Партії Радянського Союзу будьте готові! – Завжди готові!”). Наступний крок – вступ у 14–17 років в комсомол. Останній щабель – це вступ у саму партію. Перехід з одного щабля соціалізації на інший мав ритуальний характер, що супроводжувався перевітками і випробуваннями. Не всі, ясна річ, доходили до останньої сходинки, тобто вступали в партію. Проте коли це відбувалося, це було рівнозначно ініціації: індивід, так би мовити, перетворювався на рівноправного дорослого члена суспільства. І хоча здебільшого вірність і лояльність партії мали декларативне забарвлення, утім, обряди “ініціації” свято зберігалися в свідомості людини, тим паче, що просування цією соціально-політичною “драбиною” забезпечувало успіх, безпеку, визнання та статки. Для багатьох, хто навіть не був свідомим марксистом і комуністом, партія “відігравала роль центрального стрижня в цілому, або, кажучи точніше, роль ідентифікаційної домінанти”. Тому зовсім не дивує прагнення сучасних українських партій створювати молодіжні аналоги своїх структур: адже прихід до влади неможливий без сприйняття молоддю ідей партійних ідеологій.

Результати досліджень соціалізації, отриманих Т.Парсонсом, П.Бергером, Т.Лукманом, Ж.Піаже, А.Адлером, Л.Виготським, О.Леонтєвим, Г.Лассвелом, Р.Інглхартом та ін., виділяють основні детермінанти цього процесу, серед яких: 1) позитивна чи негативна самооцінка, що залежить від взаємин у сім’ї та пубертального розвитку індивіда; 2) соціальний та освітній статус сім’ї індивіда; 3) адаптивність чи дезадаптивність індивіда у суспільстві; 4) агенти та інститути конкретної історичної епохи; 5) економічні та політичні процеси епохи. Отже, процес соціалізації, по-перше, вирішує проблеми індивіда, допомагає йому стати повноправним членом своєї соціальної групи, по-друге, забезпечує життєдіяльність суспільства і трансляцію цінностей. Детермінантами цього процесу є емоційно несвідомі, когнітивні й діяльнісні чинники, висвітлені в розглянутих вище теоретичних підходах.

Частина II.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Процес ідентифікації пов'язують насамперед із пізнанням людьми їх власних соціальних зв'язків та спільною життєдіяльністю. Як зазначав Борис Поршнєв, ідентифікація у первісних людей проходила через психологічний механізм формування “Ми”. “Ми” – це не просто усвідомлення реального взаємозв'язку, повсякденного “зчеплення” відомої кількості індивідів. “Ми” усвідомлюється через антитезу, через контраст “ми” – це ті, котрі не “вони”. Тільки відчуття, що є “вони”, породжує бажання самовизначитися щодо “них”, відокремитися від “них” як “ми”. Результатом ідентифікації є ідентичність, у нашому випадку – соціальна, яка, на думку Ігора Кона, означає “систему властивостей, завдяки яким особа стає соціальним індивідом, членом певного суспільства або групи, і передбачає поділ (категоризацію) індивідів за їх соціально-класовою належністю, соціальними статусами й засвоєними ними соціальними нормами; коли такий поділ робиться зовні, йде від суспільства, його називають об'єктивним, коли ж його здійснює сам суб'єкт, у термінах “ми” і “вони” – суб'єктивним”.

У довідникові “Соціологія: короткий енциклопедичний словник” вказано: “Ідентифікація соціальна – пізнавальний спосіб встановлення тотожності, подібності речей, процесів, осіб, що означає розумові операції з зовнішніми стосовно суб'єкта, який пізнає, об'єктами. Ідентифікацією називають також і процеси, що пов'язані із сферою самосвідомості, самопізнання особи: ототожнення себе з іншими, уявлення іншої людини як продовження себе, перенесення себе на місце іншого”.

Слід згадати й методологічну проблему диференціації термінів “ідентифікація” і “самоідентифікація”. На думку Олени Швачко, перше поняття за змістом вбирає у себе сутність другого, оскільки ідентифікація – це феномен ототожнення суб'єктом себе зі зразком. Якщо враховувати весь комплекс дій ідентифікацій, тобто і проєктивну модель, і механізм відтворення, і емпатію (співпереживання, співвідчуття за іншого як за самого себе), то очевидним є факт акцентування терміном “самоідентифікація” тільки окремих моментів у розпізнанні “Я” і “не-Я”. Самоідентифікація здійснює активну регуляцію індивідуального пізнання.

Самоідентифікація, на думку українського соціолога Миколи Шульги, має два смислові відтінки. Один із них має зовнішню спрямованість. Він пов'язаний із відповіддю на питання “Хто я є?”, зі з'ясуванням, фіксацією свого становища в системі суспільних, соціально-політичних, моральних ставлень до минулого, сучасності й майбутнього. Інший смисловий відтінок спрямований всередину на себе. Він віддзеркалює відчуття своєї безперервності, послідовності, тривалості у часі, відчуття власної зібраності в єдину психологічну цілісність.

Проблема ідентифікації постає перед особистістю не лише як пізнавальна, а й як життєво-практична, бо особистість упродовж свого життя намагається ототожнювати себе як “нормальну людину”, тобто зі зміною референтних (значущих для себе) індивідів, груп, інститутів, цінностей, орієнтацій особистість самоконструює “Я–концепцію” з урахуванням власного самопочуття.

Е.Фромм розрізняв его-ідентичність із “Я” – ідентичністю або самоідентичністю. Він зазначав, що переживання свого его – це переживання себе як речі, відчування всього того, що я маю. Тобто переживання его та его-ідентичності пов'язані з поняттям володіння: “Я володію “собою” подібно до того, як я володію іншими речами. Ідентичність із “Я” або самоідентичність переносить нас у царину буття, а не володіння. Я є “Я” лише в тих межах, в яких я існую як жива істота, що має інтереси, співвіднесена з іншими, активна у межах досягнення єдності між уявленнями (про мене з боку інших, а також самоуявленнями) і

глибинною сутністю моєї особистості”.

Отже, ідентифікація особистості – це процес солідаризації індивіда із певним соціальним суб’єктом (особою чи групою), певною спільнотою, ідеологією соціальної групи, її символами. Ідентифікуючись, особистість бере на себе певну роль із обов’язковим набором прав, привілеїв та обов’язків, засвоює й відтворює політичні цінності, погляди, ідеали.

Велику кількість теорій соціальної ідентифікації можна пояснити міждисциплінарністю цієї проблеми. Відмінність між соціологічним і психологічним розглядом її перш за все визначається першочерговістю соціальних чи індивідуальних детермінант.

Соціологічний підхід до проблеми пов’язаний із вивченням соціально-культурних детермінант формування групових солідарностей. Він аналізує залежність індивідуальної та групової ідентифікації від об’єктивного економічного, соціального і демографічного статусу людей. Зокрема, К.Маркс, визнаючи особистість як соціальну якість людини, надавав вирішального значення економічним структурам і взаємозв’язкам, які диктують певну оцінку соціального простору. Тобто марксизм пояснює світогляд і поведінку класовим становищем та класовими інтересами людей (або недостатньо розвиненою класовою свідомістю, якщо така залежність чітко не простежується), причому панівний клас привласнює право нав’язувати власне тлумачення реалій буття, оскільки він контролює засоби духовного виробництва.

Адекватність марксистського підходу для пояснення багатьох конкретних ситуацій класової солідарності не викликає сумніву. Представники вищих класів, ідентифікуючи себе зі своїми соціальними групами, обирають консервативні політичні орієнтації, позаяк зацікавлені у збереженні існуючих порядків. Представники нижчих верств долучаються до реформістських орієнтацій, сподіваючись, що реформи змінять їхнє становище. Однак можна назвати не менше ситуацій, у яких не спрацьовує “класова” схема, а парадоксально, з точки зору марксизму, діє зворотний механізм. “Класовий” принцип не може пояснити, чому в 60-70-х роках ХХ століття в країнах Заходу молодь із буржуазного середовища активно виступала проти норм буржуазного способу життя. А приміром, англійський робітничий клас з кінця 1970-х років частіше масово підтримував консерваторів, ніж “класово” ближчу робітничу партію лейбористів. Так само “класова” схема не може пояснити знайоме явище, коли робітники Сходу України, негативно ставлячись до результатів приватизації великих підприємств, голосують переважно за олігархічні партії. Така “класова” непередбачуваність політичної ідентифікації пояснюється не тільки умовами політичного плюралізму. На думку В.Ядова, формується новий “постмодерністський” тип групових солідарностей, де все вельми амбівалентне, нестале, безвекторне.

У цьому ключі слід згадати й *загальносоціологічний підхід* П’єра Бурдьє. Бурдьє акцентує увагу на активній позиції соціального “агента”, залученого до мережі соціальних взаємин, у рамках яких він прагне розширити “поле” свого впливу – мережу відносин між об’єктивними позиціями соціальних діячів, яка існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі. Соціальний “агент” досягає цього завдяки “габітусу” – своєрідному “символічному капіталу”, набутому соціальному статусу й індивідуальним можливостям. Габітус – це ментальні або когнітивні структури, за допомогою яких люди живуть у соціальному світі, спрямовуються у своїх діях, це набір схем, через які люди сприймають, розуміють і оцінюють світ. Габітус формується в результаті тривалого зайняття певної позиції, розташування в соціальному світі. Ця позиція залежить від індивідуальних, неповторних рис людини. Групи й спільноти, з якими індивід ідентифікується, наділені подібними габітусами.

Ідентифікація індивіда з великою соціальною групою є одним із важливих різновидів соціальної ідентифікації. Групова ідентифікація індивіда полягає в окремішності не тільки індивідуальній, а й груповій, потребує у своєму власному “ми” належності до певного соціального середовища. Під впливом макрогрупової ідентифікації формуються і ціннісні преференції. Слід зазначити, що такі симпатії не формують чітку соціальної ідентичності, а лише окреслюють межі її вибору. Так, люди, які ідентифікуються із групою власників, навряд

чи ідеологічно ідентифікуватимуться із партіями чи групами, які закликатимуть скасувати приватну власність, підвищити податки на прибуток тощо.

Утім, було б некоректним ототожнювати марксистський підхід до проблеми ідентифікації із підходом П.Бурдьє. Бурдьє вважає, що габітус не є фіксованим, а в сучасних суспільствах групова ідентифікація особистості здебільшого плюралістична, тому індивід зазвичай ототожнює себе не з однією, а з кількома великими групами: етнічною, мовною, демографічною, регіональною, поселенською, професійною, культурною, конфесійною тощо. Український соціолог Всеволод Тихонович, досліджуючи проблему соціальної солідарності в кризовому суспільстві, звертає увагу на значущість мовно-культурного чинника при з'ясуванні специфіки функціонування консолідаційних феноменів у різних етнокультурних групах. Він зазначає, що за абсолютною більшістю показників оцінки російськомовних українців і російськомовних росіян практично не відрізняються. Натомість позиція україномовних українців суттєво відрізняється від двох інших груп. Тому вибір певної орієнтації пов'язаний із відносною значущістю однієї із цих груп для суб'єкта: на нього впливає ідентифікація з тією групою, з якою він зараз відчуває найбільшу психологічну близькість. Пріоритет групи також залежить від соціально-структурних характеристик політичної культури країни.

Отже, підсумовуючи розгляд соціологічних підходів до проблеми ідентифікації, зазначимо таке: 1) суспільство встановлює індивідові соціальні рамки солідаризації; 2) соціальний статус та класова ідентичність особи визначатимуть соціальну ідентичність; 3) індивід ототожнює себе із кількома групами, найзначущіша з яких справлятиме вирішальний вплив на ідентифікацію; 4) значущість групи залежить від особливостей соціальної структури суспільства.

Психологічний підхід активізує питання про взаємодію процесів ідентифікації з базисними потребами особистості: в самозбереженні, самоствердженні, самовираженні, потребі в захисті від оточуючих, потребі включення особистості в соціум, а також у потребі відлучення від нього.

Проблему ідентифікації особистості найпереконливіше сформулював З.Фрейд. Власне, Фрейд уперше ввів до категоріального апарату психології поняття “ідентифікація”. На певному етапі (а саме віком від п'яти до семи років) для приборкання так званого Едіпового комплексу хлопчик починає ідентифікувати себе із батьком, опановуючи конгломерат цінностей, моральних норм, установок, моделей статевої поведінки, які вимальовуються для нього, і які означають бути чоловіком. Проте пізніше Фрейд почав використовувати поняття “ідентифікація” для аналізу групових явищ. Фрейд вважав, що позитивне ставлення до представників власної групи й негативне ставлення до членів інших груп – це два боки одного й того самого явища, а механізми формування групової згуртованості і групової ворожості вчений виводив із Едіпового комплексу. Саме амбівалентне, подвійне, емоційне ставлення хлопчика до батька (і любов, і ненависть) переноситься на соціальну взаємодію: прихильність до батька та ідентифікація з ним трансформується в ідентифікацію із лідером своєї групи та прихильність до її членів, а почуття суперництва, ворожості та агресії переносяться на членів “чужих” груп.

Отже, ідентифікація з лідером групи є, за Фрейдом, підґрунтям формування групи і одним із пізніх варіантів подолання Едіпового комплексу. Таким чином, соціальні відносини у класичному психоаналізі трактуються як результат спрацювання індивідуально-мотиваційних чинників.

Не зайвим буде нагадати, що З.Фрейд спільно з американським дипломатом У.Буллітом використовував психоаналіз і фрейдівську теорію особистості для політичних досліджень. Вперше було створено політичну психобіографію американського президента Вудро Вільсона. Представники так званого правого психоаналізу (Г.Лассвел, Дж.Барбер, А.Ф.Девіс) намагалися в тих чи тих психічних і психопатологічних рисах особистості углядіти причину її політичних дій та рішень. Представники лівого психоаналізу (Е.Фромм, Т.Адорно, Г.Маркузе, А.Лоренцер) досліджували кризу ідентифікації молоді, конфлікт батьків і дітей, розрив цінностей офіційної

політики і пересічних громадян, виникнення нових типів політичної свідомості.

На відміну від класичного фрейдизму, у послідовників Фрейда, і насамперед в Е.Еріксона, інтерпретація поняття ідентифікації разом із поняттям “ідентичність” зазнає серйозних змін. У своїй епігенетичній концепції розвитку особистості Еріксон звернув увагу на проблему динамічного аспекту ідентифікації. У ній розглянуто послідовну зміну об’єктів ідентифікації у часі та просторі в процесі формування особистості.

Юність, на яку припадає п’ята стадія у схемі життєвого циклу Еріксона, вважається дуже важливим періодом у психосоціальному розвитку людини. Вже не дитина, але ще не дорослий, підліток наражається на різні соціальні вимоги та нові ролі. Новий психосоціальний параметр, що з’являється в юності, на позитивному полюсі виступає у вигляді еґо-ідентичності, на негативному – у вигляді хаотичного поєднання ролей. Еріксон наголошував психосоціальну сутність еґо-ідентичності, звертаючи увагу на конфлікт всередині самого еґо – тобто конфлікт ідентичності й хаотичного поєднання ролей. Увагу здебільшого прикуто до еґо й до того, як суспільство впливає на нього. На думку Еріксона, інтеграція, що виникає у формі еґо-ідентичності, це більше, ніж сума ідентифікацій, набутих у дитинстві. Відчуття еґо-ідентичності – це зростаюча впевненість індивіда в тому, що його здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність узгоджується з оцінкою його тотожності і цілісності з боку інших.

За Еріксоном, підґрунтя благополучної юності й досягнення інтегрованої ідентичності закладається в дитинстві. Однак розвиток особистої ідентичності відбувається під сильним впливом тих соціальних об’єктів, з якими вони себе ідентифікують. Надмірна ідентифікація із популярними “героями” (кінозірками, спортсменами, рок-музикантами) або представниками контркультури (революційні лідери, кримінальні авторитети, “бритоголові”) деформують розвиток ідентичності. Тому ідентифікацію особистості слід розглядати в контексті як індивідуальної, так і соціальної ідентифікації.

Представники символічного інтеракціонізму звертали увагу не лише на чітко встановлені суспільством рольові позиції, а й на активне конструювання їх: ідентифікація індивіда – це безперервний комунікативний процес, під час якого індивід розрізняє об’єкти, оцінює їх, надає їм значення і вирішує, як діяти на основі цих значень. Саме під час символічної взаємодії соціальні явища набувають сенсу, а об’єкти – значення. Емпірично це можна дослідити завдяки тесту Куна-Макпартленда “Хто Я”, в якому респондент, розмірковуючи над власним набором ідентичностей, може використати як традиційні рольові конструкції, так і сконструйовані ним самим. Сутність тесту полягає у тому, що індивідові необхідно дати 20 відповідей на одне питання, що відноситься до нього самого. Респондент може відповідати так, як йому хочеться, фіксувати всі відповіді, які приходять до нього в голову, оскільки в цьому завданні немає правильних або неправильних відповідей. А потім кожну позицію респондент оцінює за чотиризначною системою: “+” – ставиться, якщо в цілому йому особисто дана характеристика подобається, “-” – якщо в цілому йому особисто дана характеристика не подобається, “±” – якщо дана характеристика йому і подобається, і не подобається одночасно, “?” – якщо він не знає на даний момент часу, як він точно ставиться до характеристики.

Концепцію соціальних ролей як структурного компонента особистості можна вважати найвагомим внеском символічного інтеракціонізму в розвиток проблеми ідентифікації. Соціальна роль, засвоєна людиною, немовби моделює її потреби та очікування і стає своєрідною призмою, крізь яку індивід сприймає суспільну діяльність. Наприклад, на пострадянському просторі частина населення дотримується реформістської орієнтації, оскільки бачить у нових різновидах діяльності й способі заробітку, пов’язаних із реформами, засіб подальшого комфорту та поліпшення матеріальної бази сім’ї.

Представник “процесуального інтеракціонізму” Річард Дженкінс зазначає подібність процесів ідентифікації та соціальної ідентифікації. Він вважає, що їх слід розглядати як два боки одного процесу. Уявлення про “Я” як про постійний синтез одночасно внутрішніх

самовизначень і зовнішніх визначень людини значущими іншими послугувало вихідним для створення Дженкінсом “моделі зовнішньо-внутрішньої діалектики ідентифікації” як процесу, в якому створюються обидві ідентичності – особистісна та соціальна.

У цьому аспекті суттєвим є виокремлення Дженкінсом понять “номінальна ідентичність” та “віртуальна ідентичність”. Номінальна ідентичність – це своєрідна “маска подібності”, яку можуть носити всі, й так звана “парасолька солідарності”, під якою всі можуть сховатися. Подібність – це соціальна конструкція із символів. Під загальною “парасолькою” символів може критися розмаїття. Натомість реальна практика в спільноті, коли подібність стає реальною, – це віртуальна ідентичність, яка може бути нескінченно індивідуальною. Тобто головна відмінність між цими поняттями полягає в тому, що люди можуть поділяти однаково номінальну ідентичність, але вкладати різний зміст у цю ідентичність, отже, й поводитися по-різному.

Широкі можливості для пояснення механізмів соціальної ідентифікації закладені у когнітивній психології. Теорія соціальної ідентичності Генрі Таджфела вказує на істотний вплив концептуалізації, осмислення і спрощення соціальних взаємозв'язків у зрозумілих індивіду категоріях. Теорія ґрунтується на трьох когнітивних процесах – соціальній категоризації, соціальній ідентифікації та соціальному порівнянні.

Таджфел доводив, що кожному індивідові властиво членувати світ на категорії взагалі й на соціальні категорії зокрема, тобто здійснювати соціальну категоризацію. При цьому індивід намагається співвіднести самого себе із виокремленими категоріями і вписати себе в цю систему, тим самим ототожнюючи себе із певними соціальними групами, тобто здійснюючи соціальну ідентифікацію. Сукупність усіх соціальних ідентифікацій, які, використовує індивід під час самовизначення, називають соціальною ідентичністю. Це постулювання доцільно використати в нашому дослідженні: адже індивід може здійснювати кілька ідентифікацій, співвідносити себе із ними, внаслідок чого формуватиметься певна загальна ідентичність.

Ще один механізм ідентифікації особистості пропонують представники “гуманістичної психології”. Засновник цього напрямку Абрахам Маслоу розміщує потреби людського існування на п'яти ієрархічних рівнях: нижчий рівень – фізіологічні потреби, далі йде потреба у безпеці, потреба у любові, потреба у повазі та самоствердженні, вищий рівень – потреба в самоактуалізації (тобто в розкритті закладених у людині потенцій і здібностей, зокрема потреба в належності до спільноти). На кожному рівні поведінка детермінується потребами цього рівня. Будучи задоволеними, вони поступаються місцем потребам вищого рангу. Потреби всіх рівнів вроджені або інстинктивні.

Для розкриття психологічних механізмів ситуативної соціальної ідентифікації особистості розглянемо різновид біхевіоризму – соціальний біхевіоризм, або школу “соціального наuczіння”, започатковану Альбертом Бандурою і Річардом Волтерсом. Вони відступили від класичних канонів біхевіоризму з його двочленною схемою “стимул – реакція”, й увели в цю формулу третій, проміжний член – установку. Установка справді є конче важливим, можна сказати, пусковим механізмом ідентифікації і поведінки особистості.

Таким чином, аналіз соціально-психологічних підходів до проблеми ідентифікації дає підстави для таких висновків: 1) соціальна ідентифікація зумовлена глибинною потребою особистості у визнанні з боку “значущих інших”, у груповому захисті, вже з боку “своїх” – референтних соціальних груп і спільнот; 2) ідентифікація з соціальними групами – результат не тільки міжособистісної, міжгрупової взаємодії, а й категоризації, осмислення безпосередніх чи опосередкованих взаємовідносин між групами і спільнотами в доступних індивідові поняттях.

Соціально-психологічний підхід дістав відображення в теорії експресивної поведінки виборців (або теорії “ідентифікації із партією”), розробленій колективом дослідників Мічиганського університету під керівництвом Агнуса Кемпбелла. За цією теорією, прихильність індивіда до певної політичної партії або політичного лідера пояснюється сильною психологічною потребою виявити свою належність до тієї чи тієї групи. Норми такої

прихильності формуються під час соціалізації у сім'ї, найближчому оточенні. Тому індивід у країнах із усталеною демократичною системою виборів часто голосує за ту партію, за яку голосували його родичі, найближчі друзі. Ідентифікація з партією виступає як важлива індивідуальна цінність, всупереч якій людина не піде, навіть якщо цього вимагатимуть її власні інтереси. Проведені у США соціологічні дослідження довели, що виборці нерідко приписують власні уподобання партіям, з якими вони ідентифікуються, і зовсім не переймаються тим, чи відповідають їхні уявлення реальності.

Аналіз різних теоретичних підходів показує, що кожна окремо взята теорія в чистому вигляді (і соціологічна, і соціально-психологічна) не здатна цілісно пояснити всі особливості солідаризації та орієнтації індивіда. Тому постає потреба теоретичного синтезу або доповнюваності різних теорій у поясненні цього феномена. Щодо соціальної ідентифікації Володимир Ядов пропонує “політеоретичний підхід” в інтерпретації й поясненні фактів, подібний до того, що роблять соціологи під час факторного аналізу: “За допомогою цієї теорії ми немов пояснюємо деяку “частину” явищ, які спостерігаємо, і далі додаємо інші пояснення, що зрештою дає змогу сподіватися на – скажімо, дуже обережно – майже цілковите пояснення”. Феномен ідентифікації нерозривно пов’язаний із іншими взаємодоповнювальними елементами соціального буття особистості. Адже ідентифікація – це самовизначення особистістю себе як суб’єкта соціальних відносин, це пошук себе (своєї позиції, статусу і ролей) у неоднорідному континуумі культури і практики. Щоб відбулося таке самоусвідомлення, самовизначення, особистість має більшою чи меншою мірою опанувати цей континуум і його характеристики – відносно сталі (культура, спектр цінностей та норм) і мінливі й нестабільні (суб’єкти і ситуації соціальних відносин).

Отже, соціологічні концепції ідентифікації, створені К.Марксом, П.Бурдьє та ін. показують, що: 1) соціальні рамки солідаризації індивіда встановлюються суспільством; 2) ідентифікація особи визначається її соціальним статусом і класовою ідентичністю; 3) індивід ототожнює себе з декількома групами, найзначущіша з яких буде мати вирішальний вплив на його ідентифікацію. Соціально-психологічні концепції ідентифікації, запропоновані З.Фрейдом, Г.Лассуелом, Е.Еріксоном, Р.Дженкінсом, Г.Таджфелом, А.Маслоу, Р.Інглхартом та ін., виділяють психологічні фактори даного феномену: 1) неусвідомлювані індивідуально-мотиваційні механізми (т.з. Едіпів комплекс, перенесення, раціоналізація); 2) когнітивні процеси соціальної категоризації, ідентифікації і порівняння; 3) ієрархізована та субординована сукупність особистісних потреб.

Частина III.

КРИЗА ТА ЗМІНА ІДЕНТИЧНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

Сьогоднішня сповнене прикладів зміни соціальної ідентичності окремих осіб. Навіть у стабільних суспільствах, за запрограмованої соціалізації, немає гарантій, що особистість упродовж свого життя не змінить своїх поглядів та ідеалів. Динаміка розвитку сучасного постіндустріального суспільства принципово змінює об'єктивні умови життєдіяльності людей, формує потребу у самовизначенні стосовно різноманітних груп і спільнот. Але за часів швидкоплинної трансформації динаміка та зміна ідентичності мають свої особливості.

Український письменник Володимир Домонтович (Петров) описує кризу ідентичності, яку він, напевно, сам пережив у першій половині ХХ століття, так: “Час ущільнився... Кожна людина числить за собою кілька життєписів. Одне ім'я стало явно недостатнім для людини. Тотожність імені більше не відповідає зламам етапів. Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, за іншої – інша. У зміні діб втрачає вагу сталість особи. Жоден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного. Заповнюючи анкету, ми усвідомлюємо це з дотикальною ясністю. Зміну діб сприйнято як особисте переживання. Її усвідомлено на прикладі власної долі. Трагедія останніх поколінь полягає в тому, що вони живуть уривками різних діб, тоді як належать новій, іншій, якої вони ще не уявляють собі”.

У період нестабільності трапляються випадки, коли особистість не ідентифікується із жодними спільнотами. Обвальна криза українського суспільства призвела до особистісного психологічного дискомфорту – втрати соціальних ідентичностей, зокрема й політичних. Затяжна соціально-економічна, політична, духовна трансформація суспільства не тільки активізувала зміну ідентичностей, а й не завершила формування нових світоглядів, до того ж у деяких випадках відбулася реідентифікація, або відновлення втраченої на певний час попередньої ідентичності.

Сьогоднішнє українське суспільство переживає становлення нової соціальної суб'єктивності. Особливістю цього процесу є невизначеність уявлень особистості про спільність інтересів, зумовлена несформованістю громадянського суспільства. Оскільки в минулому механізм захисту прав різних груп населення був прерогативою суто державних і партійних структур, то тепер будь-який загальний інтерес сприймається з підозрою, як чергова спроба використання населення активістами будь-яких громадських організацій чи партій у своїх цілях, що не далеко від істин. Таким чином, ідентифікація особистості в нестабільному, кризовому суспільстві натрапляє на незвичні зовнішні чинники: мінливість соціальних взаємозв'язків, нез'ясованість функцій основних соціальних інститутів, плюралізм культур та ідеологій, протиборство корпоративних (групових) інтересів, яке виливається у війну підконтрольних мас-медіа.

З огляду на сказане вище проблему зміни соціальної ідентичності слід розглядати у контексті зміни ідентифікації особистості, тобто зміна процесу як такого та зміна механізмів зумовлює зміну свідомості. *Соціологічний підхід* до цієї проблеми передбачає аналіз залежності зміни ідентифікації особистості від змін об'єктивного економічного, соціального, демографічного статусу людини. Більше того, мінливість соціальної та політичної реальності призвела до змін як у системі соціальних ідентифікацій особистості, так і самих процесів ідентифікації. Оскільки зміст ідентифікації визначається насамперед панівними у суспільстві соціальними відносинами, рівнем їх стабільності й інтегруванням суб'єктів цих відносин, наявністю чи відсутністю єдиної системи цінностей, то, відповідно, динаміка цих зовнішніх детермінант зумовлює зміну ідентифікації та ідентичності.

Ідентичність людини за кризових часів формується за такими напрямками: 1) подолання інерційності суб'єктивних характеристик соціально-структурних процесів, їх підвладності впливу багаторічних ідеологічних стереотипів; 2) відмова від уніфікації форм судження; 3) перехід до більш самостійного суб'єктивного судження; 4) високий динамізм оцінних суджень, безпосередньо пов'язаних із динамічною ситуацією загалом; 5) мультиплікація цих суджень, що визначається як чинниками соціально-статусних позицій індивіда, його соціальною й конфесійною належністю, так і новою системою соціальної ієрархії, що формується.

Процес зміни соціальної ідентичності, на думку М.Шульги, умовно можна поділити на два етапи – етап розпаду, розладу колишньої ідентичності, та етап зародження, становлення нової. Звісно, цей процес не відбувається послідовно, адже він залежить від індивідуальних особливостей особистості та характеру трансформаційних перетворень суспільства. Початком розладу колишньої ідентичності є поява в людини сумнівів щодо певних моментів свого ідентитету. Якщо окремі вияви цих почуттів породжують переживання з цього приводу, то починається період розпаду або кризи ідентичності. Початком виходу із кризової ситуації є зародження нової ідентичності. Воно починається з моменту усвідомлення особистістю необхідності відмови від своєї соціальної групи, спільноти та виникнення позитивної установки щодо нової позиції у системі соціальних відносин. Тобто тепер “свої” стають “чужими”, а колишні “вони” поступово стають “своїми”.

На емоційному рівні відбувається зміцнення почуття нового “Ми”. Особистість не тільки починає переживати єдність із новим “Ми”, а й відчуває протистояння з колишнім “Ми”, відмовляється від минулого. Яскравим прикладом може бути творчість українського поета Дмитра Павличка. Еволюція поглядів від віршів на кшталт “Партія – очі мої” до “Покаяльних псалмів” демонструє світоглядний спектр зміни його політичної ідентичності.

Завершується процес зміни соціальної ідентичності трансформацією нової поведінки в індивідуалізовану форму, надаючи їй свого особистого забарвлення. Динаміка ідентичності нагадує феномен “переструктурування життєвого простору”, який помітив Курт Левін. Отже, усвідомлення нових фактів та ситуацій, їх інтеріоризація залежить від того, як ці нові факти ввійшли в життєвий простір особистості і як із цього простору виводяться попередні.

Теорія когнітивного дисонансу. Одним із механізмів зміни ідентифікації може бути механізм когнітивного дисонансу Леона Фестінгера. За цією теорією, в разі конфлікту двох співвідносних до свого об'єкта чи питання, але несумісних одне з одним “когніцій” (знань), людина відчуває психологічний дискомфорт. Дискомфорт стає збудником психологічної активності, спрямованої на подолання конфлікту. Залежно від індивідуальних особливостей людей, культурних чи інших чинників конфлікт долається різними способами. Людина може засвоїти нове знання й відкинути старе або, навпаки, вона може прагнути поглибити попередні уявлення, всілякими способами применшувати значення та достовірність нової інформації, психологічно “відвертаючись” від неї. Фестінгер вирізняє чотири класи ситуацій, що зумовлюють когнітивний дисонанс: логічна незіставленість, незіставленість культурних зразків, незіставленість нового знання ширшій системі уявлень, незіставленість із минулим досвідом.

Неважко знайти приклади на підтвердження дії механізму когнітивного дисонансу щодо зміни ідентифікації. Роками перебудови багато українців перейшли від віри у соціалізм спершу до віри у демократизацію радянського ладу, а потім взагалі до переорієнтації на “західні” цінності. Вирішальну роль тут відіграла лавина нової інформації. Разом із тим, певна частина, навпаки, зміцнила свої комуністичні погляди. З цього приводу дослідник когнітивного дисонансу Е.Аронсон зазначає, що різним людям адекватна різна сила дисонансу, здатна його зменшувати. Тому існують сильні індивідуальні розбіжності в реакції на ці незіставленості. Г.Ділігенський конкретизує, що “далеко не кожна зміна в системі соціально-політичних уявлень пов'язана із когнітивним дисонансом”. Ця категорія насамперед прийнятна для розуміння ситуацій, пов'язаних зі змінами в найістотніших уявленнях: у політичних орієнтаціях і цінностях, узагальненому образі суспільства, в образі харизматичного лідера, який символізує

переконання і вірування людей.

Теорія соціальної ідентичності. Важливою для розуміння зміни ідентичності є теорія соціальної ідентичності Г.Таджфела. Базовим положенням цієї теорії було твердження, що у людей існує потреба мати позитивну соціальну ідентичність. Вона є продуктом соціального порівняння власної групи і чужих груп. Реалізується ця ідентичність, коли таке порівняння, з погляду індивіда, виявляється на користь власної групи. Лише тоді індивід залишається членом групи. Якщо група така, що досягти позитивної соціальної ідентифікації не вдається, індивід може:

- здійснити соціальні зміни (покращити групу);
- виявити соціальну креативність (пошукати інші виміри для соціального порівняння);
- залишити групу або дистанціюватися від неї, що виявляється у соціальній мобільності.

Коли людина визначає себе завдяки належності до певної соціальної групи, то її потреба у самоповазі мотивуватиме її бажання оцінювати цю групу позитивно. Позитивна оцінка на користь своєї групи забезпечує її членам високий суб'єктивний статус або престиж, і внаслідок цього – позитивну соціальну ідентичність. Своєю чергою, негативна оцінка порівняння дає низький престиж і негативну ідентичність. Така ситуація активізує бажання змінити групу або поліпшити її.

Епігенетична концепція розвитку особистості. Епігенетична концепція розвитку особистості Е.Еріксона аналізує проблеми кризи особистісної ідентифікації у соціально-історичному контексті. За його теорією, особистість спрямовує зусилля на пошук залучення до конкретно-історичного життя суспільства, яке б дало їй змогу розв'язати власні внутрішні конфлікти й суперечності. На думку Еріксона, не можна розділяти особистий розвиток і зміну суспільства, кризу ідентичності в індивідуальному житті й сучасні кризи в історичному розвитку. Різка зміна суспільних умов існування зрілої особистості викликає у індивіда втрату відчуття особистої totoжності та історичної безперервності. За нових умов індивід має залучатися до нових соціальних відносин, сформувати нові цілі, систему цінностей та оцінок.

Вразливість підлітків до стресів, які супроводжують різні соціальні, політичні й технологічні зміни, Еріксон розглядав як чинник, що також серйозно заважає розвиткові ідентичності. Сукупність таких змін у поєднанні з інформаційним “вибухом” зумовлює виникнення відчуття невизначеності й занепокоєння. Ці зміни становлять загрозу і для традиційних та звичних цінностей, засвоєних підлітками в дитинстві. Тому юнацька криза, на думку Еріксона, це перевірка ідеологічної міцності конкретного суспільства: “криза найслабше виявляється в тієї частини молоді, яка в даний історичний період може бути вірною ідеології технологічної й економічної експансії, наприклад меркантилізму, колоніалізму або індустріалізації, натомість невключеність в таку ідеологію може мати катастрофічні наслідки”.

Наведені теоретичні розробки Еріксона використовував в емпіричних дослідженнях Д.Марсія, що дало змогу вивчити “статуси ідентичності”, тобто способи розв'язання індивідом проблеми ідентичності.

1. Досягнення ідентичності. Цим характеризуються люди, які вже пережили кризу й змогли виробити і обрати власну позицію щодо найважливіших сфер соціального життя.

2. Напередвизначеність. У цьому разі людина має певні погляди й незмінну позицію, згідно з якою відбувається її життя, проте ця позиція – результат не власних роздумів, а варіант некритичного запозичення або імітування поглядів і рішень, запропонованих будь-яким значущим іншим (найчастіше – батьками, друзями).

3. Дифузія ідентичності. У цій ситуації людина ще не прийняла зважених рішень і не має сталої власної позиції, незалежно від того чи був у неї період кризи. Це найменш поширений статус. Такі люди живуть за принципом найменшої протидії, до того ж легко й швидко змінюють свої погляди.

4. Мораторій. Цей статус властивий тим індивідам, які наразі переживають кризу, що може тривати доволі довго. Така людина постійно перебуває у стані пошуку інформації, корисної для подолання кризи (читання різної літератури, розмови з друзями, батьками).

Повертаючись до нашої проблеми, зазначимо, що у багатьох випадках стан невизначеності буває вельми тривалий. Затримка й невизначеність на трьох останніх етапах призводить до маргіналізації особистості, тобто проміжного становища індивіда в соціальній групі, який нерідко має амбівалентні ідеологічні цінності. З цього приводу Олена Злобіна та Всеволод Тихонович наголошують, що під час перехідного етапу формуються окремі особистісні позиції, які не можна назвати новими ідентичностями, хоча вони не є і попередніми.

Перша позиція. “Щире” нерозуміння того, що відбувається. Причиною цього є запізнена потреба в інформації, несвоєчасне формування соціальних інтересів, “занедбаність” свідомості. Люди, які не цікавилися громадським життям другої половини 1980-х років, потрапляють у вир політичних суперечок і протистоянь невідготовленими, не можуть самостійно оцінити позиції політичних партій та лідерів. Ця невизначеність заважає не тільки зміні соціальної ідентичності, а й формуванню початкових ідентитетів. Цим індивідам притаманна непередбачуваність поведінки, сприйнятливість до випадкового впливу.

Друга позиція. Розуміння на рівні здорового глузду основних тенденцій соціального процесу, зокрема тієї істини, що відбувається суперечливий і болісний перехід від тоталітарної ізоляціоністської системи до загальноцивілізаційної, демократичної. Недоліками цієї позиції є в нетерплячість, прагнення негайного відчуття результатів демократичних перетворень, бажання одразу переконатися в невідворотності демократичних змін.

Третя позиція. Люди розуміють генеральний напрям змін (часом вдають, що розуміють), тобто перехід до ринкової системи господарювання і на його основі – до демократизації суспільного життя. Розуміють, але не приймають цих змін суб’єктивно, ставляться до них упереджено ба й навіть вороже. Ця позиція може змінитися завдяки поліпшенню матеріального становища індивіда. На нашу думку, на цю позицію схожа так звана “бунтарська” позиція, притаманна людям, які перебували в опозиції за тоталітарної доби, критикували радянський лад, а зараз посідають критичну позицію щодо сучасних змін, акцентуючи увагу лише на негативних аспектах. Трапляються випадки, коли людина, яка за радянської доби не сприймала політику КПРС, тепер вступає до лав лівих партій.

Четверта позиція. Особистість концентрується на суто індивідуальних, особистих інтересах, намагаючись взяти від існуючих обставин якомога більше, не очікуючи наслідків протистояння політичних сил. Ця прагматична позиція дуже продуктивна, причому частині цих людей вже є що втрачати в разі політичних катаклізмів, тому з часом їм доведеться ідентифікуватися.

П’ята позиція. Найоптимальнішою, в плані збереження психологічної рівноваги, є позиція тих людей, які орієнтувалися й орієнтуються на загальнолюдські цінності, а саме на толерантність у взаєминах між людьми, повагу до особистості кожного, моральну чистоту. Поширення такої позиції й такого типу поведінки сприятиме суспільному поступу в Україні, утвердженню громадянського суспільства. Втім, цій категорії людей, з огляду на тотальну кризу, теж важко знайти власну ідентичність, оскільки, відкидаючи минулі ідентитети, вони однозначно позитивно не сприймають сучасну ситуацію.

Прикладом зміни ідентичності може слугувати динаміка громадянської ідентифікації населення України. Україна як держава постала із несформованою політичною нацією, регіональними, мовними та політичними відмінностями. Це стало причиною проблемного соціального ототожнення “Я – член територіальної спільноти”. Становлення незалежної України поставило її громадян перед проблемою макро- та мікросоціальної ідентифікації, пов’язаної з усвідомленням належності до нових територіальних груп. Разом з тим, процеси глобалізації також накладають відбиток на громадянську ідентифікацію. Якщо становлення

політичних націй у XIX–XX століттях уможливилось внаслідок консолідації населення певної території із значними соціальними відмінностями шляхом уніфікації соціалізаційних процесів, монопольного впливу на громадську думку, часто завдяки вольовим зусиллям, то в наш час, коли внаслідок глобалізації інформаційний простір багатьох країн, зокрема слабоінтегрованих, став відкритим, такі завдання стають проблематичними.

У соціологічних дослідженнях в Україні традиційно застосовується методика, за допомогою якої з'ясовується першочерговість просторово-територіальної ідентичності. На запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» зазвичай ставляться варіанти локальної, регіональної, загальнодержавної, пострадянської, етнічної, європейської та космополітичної ідентичностей. За умови вибору лише однієї альтернативи відповіді з'ясовують пріоритетну ідентифікацію респондента. Динаміка відповідей в опитуваннях за участю Інституту соціології НАН України, проведених за подібними вибірками і методиками, свідчить про переважання ототожнення з цілою країною та її територією, що є важливим чинником формування громадянської нації (див. *табл. 1*).

Таблиця 1

Динаміка відповідей населення України на запитання: «Ким Ви себе насамперед вважаєте?», (%)

Ідентичності	1992	1993	1994	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2009	2010	2012	2013
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	25,6	29,1	31,3	30,2	31,8	32,3	30,6	24,6	27,7	24,6	27,4	27,3	29,8	28,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	8,2	7,7	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4	6,6	9,3	8,9	6,6	7,6	7,9
Громадянином України	45,6	39,2	34,2	41,0	34,6	41,9	41,1	44,3	54,6	51,6	51,8	48,9	51,3	48,4	50,7
Представником свого етносу, нації	–	–	–	–	–	3,0	2,5	3,1	2,1	1,8	2,6	2,6	3,1	1,8	2,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	15,9	16,7	12,2	17,8	12,8	13,1	10,7	8,1	7,3	9,0	8,3	6,9	8,4	6,6
Громадянином Європи	3,8	1,8	2,5	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8	1,3	0,4	1,0	0,9	1,2	1,2
Громадянином світу	6,4	4,3	3,3	5,6	5,7	2,7	2,0	2,4	2,5	2,9	1,7	2,1	3,1	2,4	2,4

Примітка: дані за 1992 рік становлять результати опитування Інституту соціології НАН України за участю Центрально-Українського відділення ВЦВГД, N=1752; за 1993–1994 роки – опитування Інституту соціології НАН України та фонду «Демократичні ініціативи», N=1799; за 2000–2013 роки – дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, N=1800; за 2009 рік – дані омнібусу Інституту соціології НАН України «Громадська думка в Україні – 2009».

Водночас можна помітити коливання загальнодержавної та пострадянської ідентифікації. Пояснення цього соціального феномена слід пов'язувати з чинником ставлення до політичних інститутів: коливання загальнодержавної ідентифікації населення детермінуються масштабними політичними кризами, які мали місце за тих років. Загострення політичної ситуації у 1993–1994 роках, пов'язане з парламентськими та президентськими виборами, накопичення протестних намірів у зв'язку з економічними негараздами та розпал «касетного скандалу» у 2000–2001 роках сприяли делегітимації влади та політичних інститутів в очах певної групи громадян. Натомість різке зростання загальнодержавної ідентифікації відразу після президентських виборів 2004 року ще раз довело, що ці коливання були пов'язані з чинником сприйняття населенням політичних інститутів. Останні дослідження свідчать, що попри регіональну поляризацію у політичному вимірі загальнодержавна ідентифікація населення України не тільки не знизилася, але й стабілізувалася на позначці близько 50%.

Отже, зміна ціннісних переконань відбувається переважно у когнітивній площині, зміна соціальної ідентичності – шляхом раціонального вибору, здебільшого на підставі власних

ціннісних переконань. Процес зміни соціальної ідентичності проходить фази розпаду колишньої ідентичності (дифузії), кризи (мораторію), зародження (напередвизначеності), досягнення нової ідентичності (трансформації зародків вимушеної поведінки в індивідуалізовану форму). Цей процес залежить і від індивідуальних особливостей людини, і від соціальних чинників. У період трансформації суспільства виникають певні кризові (маргінальні) типи соціальних ідентичностей.

Частина IV.

ЗАВДАННЯ

1. Що таке соціалізація особистості? Сформулюйте своє бачення цього поняття.
2. Дайте визначення агентам та інститутам соціалізації особистості. Назвіть основні з них.
3. Що таке первинна і вторинна соціалізація? Яку роль відіграють механізми ідентифікації у первинній соціалізації?
4. Сформулюйте основні принципи психоаналітичного підходу до визначення соціалізації.
5. Як стосунки у сім'ї між батьками і дитиною впливають на соціалізацію індивіда?
6. Як з точки зору психоаналізу пояснюють прагнення людини бути політиком?
7. Як сімейні умови виховання формують політичні погляди людей?
8. В чому сутність когнітивного підходу щодо вивчення процесу соціалізації?
9. Дайте характеристику структурно-функціонального підходу до вивчення соціалізації особистості.
10. В чому полягає сутність діяльнісного підходу у вивченні соціалізації?
11. Як співвідноситься із процесом соціалізації поняття “покоління”. Які Ви знаєте назви поколінь? До якого покоління Ви віднесли б себе (чи як назвали б своє покоління)?
12. Як впливають історичні події на процес соціалізації?
13. Поясніть сутність теорії міжгенераційної зміни цінностей Р.Інглхарта?
14. Опишіть психологічний механізм формування “Ми”, сформульований Б.Поршневим.
15. В чому полягає відмінність між поняттями «ідентифікація» та «самоідентифікація» особистості?
16. Що таке референтна група?
17. Як Е.Фромм розрізняв его-ідентичність із “Я” – ідентичністю?
18. Які можливості та обмеження несе “класова” схема пояснення процесу ідентифікації індивіда? Відповідь аргументуйте.
19. Опишіть загальносоціологічний підхід П.Бурдьє. Як співвідносить макрогрупову ідентифікація та ідеологічна ідентифікація?
20. Як проявляється етнокультурний чинник у процесі ідентифікації населення України?
21. В чому сутність соціологічного підходу до визначення ідентифікації особистості? Коротко опишіть схему ідентифікації з точки зору соціологічного підходу.
22. Охарактеризуйте підхід З.Фрейда щодо проблеми ідентифікації особистості.
23. Як психоаналіз і фрейдівську теорію особистості використовували для політичних досліджень ідентифікації?
24. Дайте пояснення місця процесу ідентифікації в епігенетичній концепції розвитку особистості Е.Еріксона.
25. Яким чином феномен ідентифікації пояснювали представники символічного інтеракціонізму?
26. В чому полягає сутність тесту Куна-Макпартленда “Хто Я”? За бажання, знайдіть в Інтернеті цей тест і пройдіть його.
27. Як представник “процесуального інтеракціонізму” Р.Дженкінс описав подібність процесів ідентифікації та соціальної ідентифікації?
28. Які можливості для пояснення механізмів соціальної ідентифікації закладені у когнітивній психології Г.Таджфела?
29. Який механізм ідентифікації особистості запропонували представники “гуманістичної психології” (А.Маслоу)?

30. Опишіть схему, за якою розкриваються психологічні механізми ситуативної соціальної ідентифікації особистості з точки зору соціального біхевіоризму (А.Бандура і Р.Волтерс)?
31. Узагальніть соціально-психологічні підходи до проблеми ідентифікації.
32. Як соціально-психологічний підхід до проблеми ідентифікації дістав відображення в теорії експресивної поведінки виборців?
33. В чому полягає сутність “політеоретичного підходу” в інтерпретації ідентифікації та соціальної ідентичності, який запропонував В.Ядов?
34. Як період нестабільності відображається на соціальній ідентичності індивіда?
35. Опишіть сутність соціологічного підходу до проблеми зміни ідентичності?
36. Опишіть процес зміни соціальної ідентичності, який пропонує М.Шульга. Які етапи проходить особистість під час зміни ідентичності?
37. Як за допомогою теорії когнітивного дисонансу Л.Фестінгера можна описати механізм зміни ідентифікації?
38. Які аргументи наводить теорія соціальної ідентичності Г.Таджфела для розуміння зміни ідентичності?
39. В чому сутність пояснення зміни ідентичності у соціально-історичному контексті, яке пропонує епігенетична концепція розвитку особистості Е.Еріксона?
40. Як теоретичні розробки Е.Еріксона втілилися в емпіричних дослідженнях Д.Марсія? Опишіть способи розв’язання індивідом проблеми ідентичності.
41. Охарактеризуйте підхід О.Злобіної та В.Тихоновича для описання зміни соціальної ідентичності. Які під час перехідного етапу формуються окремі особистісні позиції?
42. Які зміни громадянської ідентифікації населення України відбулися з часів проголошення незалежності? Відповідь аргументуйте за допомогою таблиці 1.
43. Опишіть узагальнену схему фаз зміни соціальної ідентичності.

Список джерел і літератури

1. Адлер А. Наука жить / А. Адлер; пер. с англ. и нем. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Адорно Т. Типы и синдромы. Методологический подход. Главы из книги “Авторитарная личность” / Т. Адорно // Социологические исследования. – 1993. – № 3. – С. 75–85.
3. Аронсон Э. Теория диссонанса: прогресс и проблемы / Э. Аронсон // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 111–126.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 333 с.
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 424 с.
6. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
7. Веселовський С.Г. Роль символічних чинників у формуванні зовнішньополітичних ідентифікацій мешканців України / С.Г. Веселовський // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – Вип. 17 (ч. II). – К. : Інститут міжнародних відносин КНУ ім. Т.Шевченка, 2000. – С. 189–205.
8. Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры. Избранные психологические труды / Под ред. М.Г.Ярошевского. – М. ; Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1996. – С. 24–47.
9. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К., 1999. – 466 с.
10. Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б. Политическая психология / Л.Я. Гозман, Е.Б. Шестопал. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 448 с.
11. Голдинг В. Володар мух = Lord of the Flies / В. Голдинг; пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – 254 с.
12. Голенкова З.Т. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д., Казаринова И.В. // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 12–17.
13. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология / Г.Г. Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.
14. Злобіна О.Г. Особистість сьогодні: адаптація до соціальної нестабільності / О.Г. Злобіна, В.О. Тихонович. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1996. – 100 с.
15. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
16. Ионин Л.Г. Основание социокультурного анализа : Учебн. пособие / Л.Г. Ионин. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 1996. – 152 с.
17. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1984. – 336 с.
18. Кон И.С. Введение в сексологию / И.С. Кон. – М.: Медицина, 1989. – 336 с.
19. Короткова Н.В. Разработка Г.Д.Лассуэлом методов политического психоанализа / Н.В. Короткова // Социально-политический журнал. – 1998. – № 4. – С. 193–209.
20. Кун М. Эмпирическое исследование установок на себя / М. Кун, Т. Макпартлэнд // Современная зарубежная психология. Тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 180–187.
21. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
22. Магун В.С. Потребности и психология социальной деятельности личности / В.С.

Магун. – Л. : Наука, 1983. – 176 с.

23. *Макеев С.А.* Социальные идентификации и идентичности / С.А. Макеев, С.Н. Оксамитная, Е.В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины. – 1996. – 185 с
24. *Маркс К.* Вибрані твори : В 3-х т / К. Маркс, Ф. Энгельс. – К., 1984. – Т.1. – VI. – 555 с.
25. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
26. *Парыгин Б.Д.* Общественное настроение / Б.Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1966. – 327 с.
27. *Петров В.* Історіософічні етюди / В. Петров // МУР. Збірник II. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – С. 7–12.
28. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.
29. *Попова И.М.* Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И.М. Попова. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
30. *Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история / Б.Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1966. – 216 с.
31. *Резнік О.* Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. Резнік. – К. : ІС НАНУ, 2003. – 184 с.
32. *Сохань Л.В.* Жизненный путь личности / Сохань Л.В., Злобина Е.Г., Тихонович В.А. и др. – К. : Наук. думка, 1987. – 279 с.
33. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / За ред. В.І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
34. *Тихонович В.* Проблема соціальної солідарності в кризовому суспільстві / В. Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 54–69.
35. *Фестингер Л.* Введение в теорию диссонанса / Л. Фестингер // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 97–110.
36. *Фрейд З.* “Я” и “Оно” / З. Фрейд // Зигмунд Фрейд. Избранное. – Книга 1. – М. : “Московский рабочий”, “Вся Москва”, 1990. – 160 с.
37. *Фрейд З.* По ту сторону принципа наслаждения; Я и Оно; Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд. – СПб. : Алетея, 1999. – 252 с.
38. *Фрейд З.* Томас Вудро Вильсон. 28-й президент США. Психол. исслед. / З. Фрейд, У. Буллит / Пер. с англ. – М. : Прогресс. – 1992. – 288 с.
39. *Фрейд З.* Вступ до психоаналізу / З. Фрейд; пер. з нім. П.Таращук. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
40. *Фромм Э.* Революція надії / Э. Фромм // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – Київ : Либідь, 1996. – 384 с.
41. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Э. Фромм; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1995. – 256 с.
42. *Холл К.С.* Теории личности / К.С. Холл, Г. Линдсей; пер. с англ. – М. : КСП+, 1997. – 720 с.
43. *Чудинова И.М.* Идеология и политика / И.М. Чудинова // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 4. – С. 122–134.
44. *Шестопал Е.Б.* Личность и политика. Критический очерк современных западных концепций политической социализации / Е.Б. Шестопал. – М. : Мысль, 1988. – 203 с.
45. *Шульга Н.А.* Этническая самоидентификация личности / Н.А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
46. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон; пер. с англ. А.Алексеева. – СПб. : Ленато, фонд “Университет кн.”, 1996. – 592 с.
47. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ. / Общ. ред. А.В.Толстых. – М. : Изд. группа “Прогресс”, 1996. – 344 с.

48. Ядов В. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. Ядов // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35–52.
49. Ядов В.А. Два рассуждения о теоретических предпочтениях / В. Ядов // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 70–72.
50. Яновський Ю. Вершники / Ю. Яновський. – К. : “Дніпро”, 1984. – 144 с.
51. Adelson J. Growth of Idea of Law in Adolescence / Adelson J., Green B., O’Neil R. // Developmental Psychology. – 1969. – № 1. – P. 327–332.
52. Campbell A. The American Voter / Campbell A., Converse Ph., Miller W., Stokes E. – New York : Willey, 1960. – 573 p.
53. Lipset S.M. Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments / S.M. Lipset, S. Rokkan // Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology. – New Brunswick : Transaction Publishers, 1985. – P. 113–186.
54. Parsons T. Family Socialization and Interaction Process / T. Parsons, R.F. Bales. – New York : The Free Press, 1955. – 422 p.